

**KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN PSIXOLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARA
PSIXOLOJİ XİDMƏTİN TƏŞKİLİ**

Ramiz Əliyev,

ADPU-nun Ümumi psixologiya kafedrasının müdiri,
psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor.
E-mail: ramizeliyev1954@mail.ru

Açar sözlər: kiçikyaşlı məktəblilər, psixi inkişaf, məktəb psixoloqu, özünüdərk etmə, tərbiyəvi təsir, birgə fəaliyyət;

Ключевые слова: младшие школьники, психическое развитие, школьный психолог, самосознание, воспитательное воздействие, совместная деятельность;

Key words: young schoolchildren, mental development, school psychologist, self-understanding, educational impact, mutual activities.

Təlim fəaliyyəti prosesində, ümumiyyətlə, insan həyatında kiçik məktəb yaşı dövrü xüsusi yer tutur. İbtidai siniflərdə yaxşı oxumayan şagirdin sonrakı illərdə müvəffəqiyyətlə oxumasına az rast gəlinir. Bu, ümumi və psixi inkişaf, şəxsiyyətin formalaşması baxımından da belədir.

Məktəb psixoloqunun fəaliyyətində də kiçik məktəblilərlə iş daha çox yer tutur. Xüsusilə, məktəbə qəbul və I siniflərlə iş zamanı bu, daha çox hiss olunur. Buna görə də biz məktəb psixoloqunun ibtidai sinif şagirdləri ilə fəaliyyəti üzərində ayrıca dayanmaq istərdik. Onlarla iş məktəbə qəbuldan başlayır və II–IV siniflərdə davam etdirilir. Uyğun cəhətlərlə yanaşı, biz hər bir sinif üçün spesifik olanları, başlıca cəhətləri, onlarla iş qaydalarını fərqləndirməyi daha məqsəduyğun hesab edirik.

İkincilər yeni dərs ilinə artıq “təcrübəli” şagirdlər kimi başlayırlar. Məktəbə adaptasiya olunmaq, sinif yoldaşları ilə tanışlıq, onlar və müəllimlə qarşılıqlı münasibətlərin qurulması mərhələsi artıq başa çatmış olur. İndi onun məktəb həyatı haqqında, onu orada nələrin gözlədiyi barədə geniş təsəvvürləri vardır.

İkincilərin öz gələcək fəaliyyətləri ilə bağlı gözləmələri daha çox I sinifdəki vəziyyətlərdən asılıdır: “I sinifdə yaxşı oxuyurdum. Yəqin bu il də yaxşı oxuyacağam”, “I sinifdə o qədər də yaxşı oxumurdu, görək, bu il necə olacaq?” və s. mülahizələri onların valideynləri də söyləyirlər.

İkincilərin bu şəkildə özünüqiymətləndirmələri onların fəaliyyətinə də təsir göstərir. Məlumdur ki, özünüqiymətləndirmə insanın özü haqqında bilikləri və özünə münasibətini əks etdirir. İkincilərin özünüqiymətləndirmələri bir tərəfdən təlim fəaliyyətləri, digər tərəfdən isə böyüklərin, xüsusilə müəllimin onlara verdiyi qiymətdən çox asılıdır. Eyni zamanda, ikincilərin təlim fəaliyyəti ilə bağlı özünüqiymətləndirmələri birincilərdən fərqlənir. Birincilər daha eqoistdirlər və onlarda özünüqiymətləndirmə daha yüksəkdir.

II sinifdə şagirdlərin təlim fəaliyyəti ilə bağlı özünüqiymətləndirmə aşağı düşür. III sinifdə vəziyyət dəyişir, özünüqiymətləndirmə yenidən yüksəlir. Psixoloji ədəbiyyatda bu vəziyyət “ikinci sinif fenomeni” adlanır.

İkincilərdə özünüqiymətləndirmənin aşağı düşməsi onların özlərinə daha tənqidi yanaşa bilmələri ilə əlaqədardır. Onlar öz təlim fəaliyyətlərini daha obyektiv qiymətləndirə bilirlər, lakin

bu qiymətləndirmənin imkanları, təcrübə onlarda hələ məhduddur. Bu isə müəyyən mənada onlarda özünəinamı azaldır.

İkincilər üçün qiymət və qiymətləndirmə vacib şərtlərdəndir. Məlumdur ki, qiymətləndirmə proses, qiymət isə prosesin rəqəmlə ifadə olunan nəticəsidir. Qiymətləndirmə prosesində fəaliyyətin müsbət və mənfi tərəfləri izah olunur, mühakimə yürüdüür, məsləhətlər verilir və yalnız bundan sonra nəticə olaraq qiymət açıqlanır.

Təcrübə göstərir ki, müəllimlər, əsasən, şagirdin fəaliyyətinə qiymət verirlər, onun özünü qiymətləndirmir, izahedici işə diqqət yetirmirlər. Buna görə də məktəbli fəaliyyətinin yalnız nəticəsinə qiymət verilir. “Niyə? Nə üçün?” sualları isə izahsız, cavabsız qalır. Şagird başa düşə bilmir ki, niyə bu gün “3” aldı, dünən isə “5” almışdı. Valideynlər də, bir qayda olaraq, tapşırığın yerinə yetirilməsi ilə qiymət arasındakı əlaqəyə az diqqət verirlər. Onlar, əsasən, müəllimin qiyməti ilə razılaşırlar.

Əlbəttə, böyüklərin köməyi olmadan şagird öz fəaliyyətinə tənqidi qiymət verməkdə çətinlik çəkir. Nəticədə tədrisən şagird üçün qiymət öz əhəmiyyətini itirir. **V.A.Suxomlinskinin** bu barədə söylədiyi fikirlər önəmlidir: “Məktəb həyatının ilk günündən uşağın qarşısında bir büt dayanır – qiymət. Bəziləri üçün bu büt xeyirxah, mehriban, digərləri üçün qəddar, rəhmsizdir. Uşaq beləcə bütü aldatmaq, qiymət almaq xatirinə oxuyur və bu işdən zövq almağı bacarmır”.

Valideynlərin uşağa münasibəti istər-istəməz onların aldıqları qiymətə uyğun şəkildə formalaşır. Uşaqlar qiymət və münasibət arasındakı bağlılığı tez və asanlıqla tuturlar: “Anamın məndən o qədər də xoşu gəlmir, çünki mən onun ümidlərini doğrulda bilmirəm. O istəyir ki, mən “əlaçı” olum, amma mən tez-tez “3” alıram” və s.

Qiymətlə bağlı Ş.A.Amonaşvilinin də fikirləri maraqlıdır. O, “5”-i qalib, “4”-ü ümidverici, “3”-ü laqeyd, “2”-ni məğlub, “1”-i məhvedici adlandırırdı.

Valideynin uşağa münasibəti də onun aldığı qiymətə adekvat qurulur. Xüsusilə uşaq valideynin ümidlərini doğrultmadıqda, daha doğrusu, onun gözlədiyi baş vermədikdə ata-ana daha aqressiv olur. Belə şəraitdə uşağın özünəinamı itir ki, bu da onun təlim maraqlarını azaldır.

Psixoloq valideynə başa salmalıdır ki, təlim fəaliyyətində başlıca yeri heç də qiymət yox, yeni biliklər qazanmaq tələbatı, məsuliyyət hissi, əməksevərlik, real bilik və bacarıq tutur. Eyni zamanda, izah olunmalıdır ki, təlim müvəffəqiyyəti uşağın uğur qazanmasının yalnız bir cəhətidir və bəzi amillərdən asılıdır. Bunların arasında valideynin uşağa inamı, onda öz gücünə inam yaratması, bu işdə övladına yardımçı olması heç də sonuncu yerdə dayanmır.

Məlumdur ki, uşağın təlim müvəffəqiyyətində onun ev tapşırıqlarını necə icra etməsi, dərslə hazırlaşması mühüm yerlərdən birini tutur. Ev tapşırıqlarının hazırlanmasında valideynin, xüsusilə ananın köməyi, uşaqla əməkdaşlığı da vacib şərtlərdəndir. Təcrübə göstərir ki, heç də həmişə belə əməkdaşlıq zəruri səmərə vermir. Bu hala xüsusilə şəxsiyyətin inkişafı baxımından daha çox rast gəlinir.

Əməkdaşlığın səmərəsizliyi bir sıra amillərlə bağlıdır. İlk növbədə nəzərə çarpan isə valideynlə uşağın ətraf mühiti dərk etməsi ilə idrak prosesi arasındakı ziddiyyətlə əlaqədardır.

Valideyn hər hansı bir materialı dəfələrlə uşağa izah etsə də, uşaq onu qavraya bilmir. Valideyn üçün asan olan materialın uşaq tərəfindən mənimsənilməməsi və ya çətinliklə mənimsənilməsi təəccüblü hesab olunur. Belə olduqda valideyn ya əsəbləşir, yaxud da övladını “küt” adlandırır. Uşaq üçün maraqlı, anlaşılmaz olan suallara valideyn cavab vermək istəmir, çünki bunları adi şeylər hesab edir və s. İdrak fəaliyyətindəki fərqli yanaşmaları psixoloqlar **koqnitiv dissonans** adlandırırlar.

Aşağıda ana və uşağın koqnitiv metodunun üst-üstə düşən və ya düşməyən parametrlərindən bəzilərinə veririk:

- materialın öyrənilməsi yolları: ümumi qanunauyğunluqlardan konkret nümunələrə və ya əksinə, ayrı-ayrı faktlardan ümumi qanunauyğunluğa doğru;
- keçmiş materiallarla yeninin əlaqələndirilməsi, müqayisələr aparılması;
- materialın qavranılması forması;

- bu və ya digər fənnə maraq göstərilməsi;
- emosional uyğunluq.

Koqnitiv münaqişə materiala ümumiləşdirilmiş və ya konkret formada fərqli yanaşma zamanı da baş verir. Ümumiyyətlə, tədqiqatlar göstərir ki, qadınlarda (qızlarda) subyektiv, kişilərdə (oğlanlarda) obyektiv təhlil, yanaşma üstünlük təşkil edir. Bu, həyat və fəaliyyətin bütün sahələrində özünü göstərir.

Tədqiqatlar göstərir ki, ana ilə övlad arasındakı koqnitiv münaqişə bir çox hallarda uşağın təlimə neqativ münasibətinə səbəb olur. Bu isə, təbii ki, valideyn-övlad münasibətlərinin korlanması ilə nəticələnir.

II sinifdən III sinfə keçməklə şagirdin həyatında bir sıra əsaslı dəyişikliklər baş verir. III sinif kiçik məktəb yaşı dövründə mühüm, həlledici dövr hesab olunur. Tədqiqatlar və təcrübə göstərir ki, şagirdlər məhz III sinifdən başlayaraq təlimə şüurlu münasibət bəsləyir, fəallıq göstərir, bütün əlamət və keyfiyyətlərinə görə məktəb həyatına daxil olurlar. Bunların bir qismi məhz həmin yaşda intellektual inkişafın səviyyəsi, fiziki yetkinliyin müəyyən həddi, kollektivin formalaşması, müəllim-şagird münasibətlərinin müəyyən olunması, şagirdin sinifdə statusunun müəyyənəlməsi ilə bağlıdır.

Təcrübə göstərir ki, məhz II sinfin sonları, III sinfin başlanğıcında intellektual inkişafda sıçrayış baş verir. Məhz bu dövrdə verbal təfəkkür, zehni fəaliyyət formalaşır ki, bu da təlim fəallığının yüksəlməsinə təkan verir. Təfəkkür imkanlarının genişlənməsi digər idrak proseslərinin də: qavrayış, hafizə, diqqət və s. inkişafını sürətləndirir. Görkəmli uşaq psixoloqu D.B.Elkonin kiçikyaşlı məktəblilərin inkişaf xüsusiyyətləri barədə yazırdı: “Bu dövrdə hafizə fikirləşən, qavrayış düşünən rolunu yerinə yetirir”. Yəni idrak prosesləri bir-biri ilə daha sıx cəmləşir, biri digərinin inkişafında maksimum yardımçı olur.

Eyni zamanda bu yaş dövründə şagird öz psixi proseslərini ixtiyari şəkildə idarə etməyi öyrənir. Təbii ki, bu xüsusiyyətlərdən müəllim və psixoloq tərəfindən inkişafetdirici təlim prosesində istifadə olunmalıdır. Valideynlərlə söhbətdə psixoloq hökmən bu xüsusiyyətlərə diqqət yetirməli, fəaliyyətlərinin əlbir qurulmasının vacibliyini onlara başa salmalıdırlar.

Üçüncülərdə diqqətin inkişafı da sürətlənir, ixtiyari diqqət, əsasən, formalaşır. Bu amil kiçik məktəb yaş dövründən təlim müvəffəqiyyətinə də təsir göstərir. Təcrübə göstərir ki, şagirdin təlim uğurları onun diqqətinin inkişaf səviyyəsi ilə birbaşa əlaqədardır.

Psixoloji tədqiqatlarla müəyyənəşdirilmişdir ki, diqqətin xüsusiyyətlərindəki fərqli inkişafa (diqqətin mərkəzləşməsi, davamlılığı, həcmi, paylanması, keçirilməsi) uyğun olaraq ayrı-ayrı fənlərdə şagirdin təlim müvəffəqiyyəti də fərqli olur. Riyaziyyatın mənimsənilməsində diqqətin həcmi, ana dilinin mənimsənilməsində diqqətin paylanması, oxu təlimində diqqətin davamlılığı başlıca yer tutur. Beləliklə, diqqətin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini inkişaf etdirməklə şagirdin müxtəlif fənlər üzrə təlim müvəffəqiyyətini yüksəltmək mümkündür, lakin maraqlı burasıdır ki, diqqətin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini eyni dərəcədə və eyni metodla inkişaf etdirmək mümkün deyil. Diqqətin həcmi inkişaf etdirmək digərləri ilə müqayisədə daha çətinidir. Baxmayaraq ki, kiçik məktəb yaşı dövründə bu göstərici 2,1 dəfə yüksəlir, lakin diqqətin keçirilməsi və paylanmasını müəyyən qədər məşq etməklə daha çox artırmaq mümkündür.

Məktəb psixoloqu da deyilənləri həm öz fəaliyyətində nəzərə almalı, həm də sinif müəlliminə, valideynə bu barədə məsləhət verməlidir. O, müxtəlif oyun, tapşırıq və məşğələlərlə valideyni tanış etməli, ondan istifadə qayda və yollarını öyrətməlidir.

Məlumdur ki, kiçikyaşlı məktəblilər dərsin öyrənilməsində mexaniki əzbərçiliyə və təkrarlara istinad edirlər, lakin psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, bu, o qədər də səmərəli metod deyil. Onlar bu metodla mexaniki yaddasaxlamaya nail olurlar, lakin mənanın yadda saxlanması, məntiqi hafizə təlim prosesi üçün daha səmərəli metod hesab olunur. Məntiqi hafizə daha çox təfəkkür prosesi ilə bağlıdır. Bu mənada L.N.Tolstoyun fikri diqqəti cəlb edir: “Bilik o zaman bilik olur ki, o, yalnız hafizəyə deyil, təfəkkürə əsaslanır”. Məsələnin bu cəhətini məktəb psixoloqu valideynlərə izah etməklə yanaşı, marağı olan valideynlərlə məşğələlər də aparmalı-

dır. Bütün bunlarla yanaşı üçüncülərin fəaliyyətində başlıca yeri oxu tutur. Vaxtilə **D.Didro** deyirdi: “İnsanlar oxumağa son qoyduqda, fikirləşməkdən də əl çəkmiş olurlar”.

III sinifdə şagirdlər müstəqil intellektual məşğələ olan oxuya fərqli münasibət bəsləyirlər. Məlum olduğu kimi, uşaqların bəziləri çox və həvəslə oxuyur, kitabdan ayrılmır, digərləri isə əksinə, oxumağa, yazmağa meyil göstərmir, bu işi yalnız məcburiyyət qarşısında, həvəssiz yerinə yetirirlər. Aydın ki, az və həvəssiz oxuyan şagirdlərin oxu texnikası da zəifdir. Oxu vərdişlərinin olmaması təlim müvəffəqiyyətlərinə də mənfi təsir göstərir. Digər vərdişlər kimi, oxu vərdişi də gərgin səy və iradə tələb edir. Əlbəttə, yalnız məktəbdə, dərs prosesində bu vərdişi yaratmaq ən azı vaxt məhdudluğundan mümkün deyil. Deməli, şagirdə oxu vərdişi yaradılması üçün hökmən bu işə valideynlər də cəlb olunmalıdırlar.

Psixoloqların fikrincə, oxu vərdişinin yaranmasında uşağın emosional vəziyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Valideynlər bilməlidirlər ki, uşaq onların köməyini, həvəsləndirməsini çox yaxşı qəbul edir, onda özünəinam hissi artır.

Oxu tələbatı heç də öz-özünə yaranmır, lakin burada “güc tətbiq” edilməsi də yolverilməzdir. Oxu vərdişi illər ərzində yaranır və valideynin özünün oxumağa marağı uşaqda da tədricən vərdiş yaratması üçün az əhəmiyyət kəsb etmir.

IV sinif kiçikyaşlı məktəblilərin bu mərhələdə təlim fəaliyyəti ilə məşğul olduqları, uşaqlığın sonuncu ilidir. Dördüncülər ibtidai məktəb məzunlarıdır. Bu mərhələnin ən böyük, yeni başlayacaq mərhələnin isə ən kiçik üzvləridir. IV sinifdə şagirdlərin əksəriyyətində fərdi təlim üslubu formalaşır. Bu, ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi prosesində özünü daha bariz şəkildə göstərir. Bəziləri məktəbdən gələn kimi, bir çoxu isə müəyyən qədər istirahət etdikdən sonra ev tapşırıqlarının həllinə başlayırlar. Kimisi tez və asanlıqla işə başladığı halda, digərlərinin hazırlıq mərhələsinə müəyyən qədər vaxt lazım olur. Bəziləri fəaliyyətə çətin tapşırıqların, dərslərin icrası ilə başlayır, digərləri isə əvvəlcə asan işləri salırlar. Kimi qrafiklər, sxemlər, qrafik təsvirlər olan dərsləri, başqaları isə bədii təsvirə dair materialları daha asan qavrayırlar. Təlim materiallarının belə fərqli qavranılması və öyrənilməsi şagirdlərin fərdi-tipoloji xüsusiyyətləri, iş qabiliyyətləri, idrak imkanları, informasiyanı qavrama və təhlil etmə xüsusiyyətləri, ayrı-ayrı fənlərə maraqları ilə bağlıdır.

Ev tapşırıqlarını yerinə yetirmək, dərsə hazırlaşmaq üslubundan başqa, təlim bacarıqları və vərdişlərində, təlimin keyfiyyətində də bu fərqlər özünü göstərir. Bunlarla yanaşı, təlim müvəffəqiyyəti üçün hamıya lazım olan zəruri keyfiyyətlər də vacibdir:

- müəllimi dinləmək;
- dərs prosesində başlıca məqsəd və ideyaları tuta bilmək;
- dərslərin məzmununu sadə və anlaşıqlı dillə çatdırmaq;
- müəllimin suallarına cavab vermək;
- mətnə dair suallar tərtib edə bilmək;
- informasiyaya uyğun nəticə çıxarmaq;
- fikirlərini yazılı şəkildə çatdırmaq;
- əlavə ədəbiyyat, ensiklopediya, sorğu kitabçaları, lüğətlərdən istifadə etməyi bacarmaq;
- öz işini düzgün qiymətləndirmək.

Bu bacarıqların əksəriyyəti fikri əməliyyat qabiliyyətləri hesab olunur: müqayisə etmək, oxşar və fərqli cəhətləri tapmaq, başlıca olanı ayıra bilmək, məntiqi nəticə çıxarmaq. Bütün bunları hələ ibtidai siniflərdə öyrənmək lazımdır, çünki sonrakı mərhələlərdə təlim yükü xeyli artır və mürəkkəbləşir. V sinifdən başlayaraq bu bacarıqlar daha vacib olur, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnformasiya bolluğu, məzmun mürəkkəbliyi şəraitində bu bacarıqları əxz etmək xeyli çətin başa gəlir.

İbtidai siniflərdə dərsləklə düzgün işləməyi bacarmamaq, yalnız əzbərçilik etmək o qədər də səmərəli metod deyil. Belə vəziyyətdə şagird tez yorulur, təlimin keyfiyyəti aşağı düşür, iş qabiliyyəti azalır.

IV sinifdə şagirdlərin çoxunun təlim maraqları diferensiallaşır, onlarda müxtəlif fənlərə fərqli münasibət yaranır. Hansısa fənni bəyənir, hansınasa az maraq göstərirlər. Bu və ya digər fənnə göstərilən maraq şagirdin fərdi qabiliyyətləri, meyilləri ilə bağlıdır. Bəzən elə şagirdlər olur ki, heç bir fənnə maraq göstərmirlər, lakin çoxdan sübut olunub ki, hər kəsin nəyəsə qabiliyyəti vardır. Sadəcə olaraq, həmin qabiliyyəti üzə çıxarmaq, inkişaf etdirmək lazımdır.

Şagirdin gündəlik həyatı yalnız məktəb divarları arasında, təlim fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır. Şagirdin məktəbdən kənardakı həyatı onun inkişafı, şəxsiyyət kimi formalaşmasında heç də təlim fəaliyyətindən az rol oynamır, bəlkə də əksinə, daha əhəmiyyətli təsirə malik olur.

Biz bu şagirdlərlə bağlı məktəb psixoloqunun görməli olduğu işləri saymağa, konkret göstərməyə ehtiyac görmədik. Digər problemlərlə bağlı qeyd etdiyimiz işlər bu şagirdlərə də aiddir. Biz sadəcə olaraq, onların təlim fəaliyyəti, psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlı mühüm olanları göstərdik. Bu cəhətlərə həm müəllimlər, həm də məktəb psixoloqu əhəmiyyət verməli, öz fəaliyyətlərində nəzərə almalıdırlar.

Ədəbiyyat

- 1.Əliyev R.İ. Məktəbə psixoloji xidmətin aktual məsələləri. Bakı: "Nurlan", 2004 .
- 2.Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: "Ozan", 1998
- 3.Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: TS, 2000.
- 4.Kərimov Y.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası. Bakı: "MM-S", 1997.
- 5.Детский практический психолог./ Под ред. О.А. Шаграевой, С. А. Козловой. Москва: «Академия», 2001.
- 6.Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. Москва: «Владос-пресс», 2002.

Психологические особенности младшего школьного возраста и организация психологической помощи резюме

В статье исследуются психологические особенности младшего школьного возраста и проблемы адаптации их в школьной жизни. Показано, что данный возрастной период не ограничивается только лишь сменой вида деятельности. Они входят в новую среду, меняется система обоюдных взаимодействий. Это в свою очередь не легко дается школьникам младшего возраста. И в этом случае психолог должен вести с ними серьезную работу как по части учебной деятельности, так и по направлению адаптации к коллективу. В статье также рассматриваются вопросы по совместной работе психолога и родителей школьников для решения вышеприведенных задач.

Psychological peculiarities of young pupils and organizing psychological service with them

The article researches the problem within age features and psychological peculiarities of young pupils and their adaptation to school life. This age period is not restricted only with the shift of activity scope. They enter new environment and the interrelations system turns changed. And it doesn't happen for young pupils easily. School psychologist should conduct them properly regarding both training activity and adaptation to collective. Likewise the article surveys contents of school psychologist's joint work with parents.

**JURNAL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
PREZİDENTİ YANINDA ALİ ATTESTASIYA
KOMİSSİYASININ QƏRARI İLƏ TÖVSIYƏ
OLUNAN NƏŞRLƏR SİYAHISINA
DAXİL EDİLMİŞDİR.**